

РОЗВИТОК ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ в кінці XIX – на початку XX століття

На основі використання нових, ще не введених до наукового обігу джерел і наукового доробку попередників зроблена оцінка особливостей розвитку поміщицьких господарств Правобережжя як основи сільськогосподарського виробництва регіону.

Ключові слова: Правобережна Україна, поміщицьке господарство, сільськогосподарське виробництво, приватновласницькі землі.

На основе использования новых, еще не введенных в научный оборот источников и научных результатов предшественников сделана оценка особенностей развития помещичьих хозяйств Правобережья как основы сельскохозяйственного производства региона.

Ключевые слова: Правобережная Украина, помещичье хозяйство, сельскохозяйственное производство, частновладельческие земли.

On the basis of the usage of unused in scientific circulation sources and predecessors' scientific creations the valuing of the landowners' economies on the Right-Bank Ukraine is made as the basis of agricultural region production.

Key words: Right-Bank Ukraine, landowners' economy, agricultural production, privately owned lands.

Сільське господарство України в кінці XIX – на початку XX століття характеризувалося загальним розвитком галузі, заснованим на ринкових засадах. У правобережних українських губерніях ці процеси мали деякі особливості, що виділяли його з-поміж інших регіонів не лише України, але й Російської імперії загалом.

Вивчення розвитку сільського господарства Правобережжя України як особливого регіону Російської імперії було започатковане ще на зламі XIX і XX століть тогочасними вченими-економістами: Т. І. Осадчим [1], М. Ф. Анненським [2], М. К. Сухановим [3] та іншими.

У радянський період вітчизняної історіографії, особливо з 1950-х років проблема розвитку сільського господарства України загалом та Правобережжя зокрема знайшла висвітлення у працях А. М. Анфімова [4], А. І. Мамалиги [5], Л. Г. Мельника [6], П. П. Телічука [7], В. П. Теплицького [8] та інших. Незважаючи на те, що усі праці радянських істориків є значною мірою ідеологічно заангажовані, вони є вагомим внеском у вивчення соціально-економічних процесів українського дореволюційного села.

Після проголошення незалежності України дослідження теми розвитку сільського господарства України кінця XIX – початку XX століття набуло принципово нового характеру, заснованого, насам-

перед, на принципах об'єктивності, ідеологічної незаангажованості. У цей час до вивчення цих процесів на Правобережжі звертаються Ю. П. Присяжнюк, Л. М. Горенко [9], В. Пашук [10], Н. Р. Темірова [11] та інші.

Завданням цієї роботи є дослідження на основі використання нових, ще не введених до наукового обігу джерел і наукового доробку попередників особливостей розвитку поміщицьких господарств Правобережжя як основи сільськогосподарського виробництва регіону.

Земельний фонд України, придатний для сільськогосподарського використання на початку XX століття, становив понад 44 млн дес. З них 14,1 млн дес. припадало на правобережні губернії, у тому числі у Волинській губернії – 5,8 млн дес., Київській губернії – 4,6 млн, Подільській губернії – 3,7 млн [7, с. 39].

Із цих земель у 1905 р. на частку приватновласницьких земель на Правобережжі припадало 46,2 %. Решта – на частку надільних та державних, церковних і громадських землеволодінь [12, с. 14-15].

У Волинській, Київській та Подільській губерніях нараховувалося понад 36,8 тис. приватних земельних володінь, яким належало понад 5,8 млн дес. землі. З них 31,2 тис. або близько 84,8 % володіли 0,4 млн дес. або 7 % усіх приватновласницьких земель. Решта

припадала на землеволодіння площею понад 100 дес. І них 1 341 власнику належало понад 3,7 млн дес. або майже 63,8 % приватновласницьких земель [12, с. 16]. Взагалі, по усім українським губерніям на Правобережжі у 1905 р. спостерігався найвищий відсоток приватних землеволодінь площею понад 200 дес.: Подільській губернії – 91,9, потім у Київській – 90,5 і Волинській – 88,5 [7, с. 40]. Таким чином, в кінці XIX – на початку XX ст. для Правобережжя було характерним велике поміщицьке землеволодіння, яке визначало розвиток соціально-економічних процесів на селі у цьому регіоні.

Основною тенденцією мобілізації земельної власності в Україні у пореформений період було падіння питомої ваги дворянського землеволодіння при одночасному рості селянських господарств. У 1862-1914 рр. дворянство втратило 53 % своїх земель. За ці ж роки приватне землеволодіння селян зросло з 1 110 до 8 147 тис. дес., при цьому 80 % цих земель було придбано заможним селянством. Найбільше землі дворяни втратили у Степовій Україні – понад 65 % своїх земель. Значними були земельні втрати дворянства і на Лівобережжі – понад 60 % земель. Натомість, дворянське землеволодіння виявилось досить стійким на Правобережжі, де дворяни втратили в цілому менше третини своїх земель. У Подільській губернії – 28 %, у Київській – 28,6, і лише у невеликій Волинській губернії – 34 % земель [13, с. 46-47].

Сприяли цьому урядова політика у регіоні та особливості економічного розвитку краю. Насамперед, після польського повстання 1863 р. ту було заборонено придбання земельної власності особам польського та єврейського походження. Натомість російським та українським поміщикам продавалися державні землі за заниженими цінами та передавалися частина конфіскованих та секвестрованих земель осіб, причетних до польського повстання. Близькість зовнішніх ринків, спеціалізація краю на високоприбутковому вирощуванні та переробці цукрового буряку значно зміцнили поміщицькі господарства, дозволивши нагромадити значні капітали і пережити кризу, яка спіткала поміщицькі землеволодіння інших регіонів України [8, с. 160-161].

Таким чином, на Правобережній Україні дворяни змогли утримати свою земельну власність. У приватній власності селян Правобережжя перебувало лише 0,8 млн дес. землі [12, с. 14-15]. А частка селян у всьому приватновласницькому землеволодінні на Правобережжі становила лише 12,8 %, тоді як у степових губерніях – 33,1, а у лівобережних губерніях – 32,7 % [8, с. 162]. Особливо контрастним велике поміщицьке землеволодіння на Правобережжі виглядає на фоні селянського землекористування. У 1905 р. господарства правобережних губерній були найменш забезпеченими надільною землею – в середньому на двір у Подільській губернії припадало 3,3 дес., у Київській – 3,8 та 5,2 – у Волинській [7, с. 43-44].

Тому серед великих землеволодінь переважали саме дворянські. Селяни-власники земельних площ понад 1 000 дес. були винятком. У Київській губернії їх було лише 5, у той час як дворян – 424, у Подільській – 3 проти 314, а у чорноземних повітах

Волинської губернії – жодного. У групі господарств з земельною площею від 100 до 1 000 дес. кількість власників-селян порівняно з попередньою групою помітно підвищувалася, проте в цілому дворянські володіння продовжували переважати. Так, у Київській губернії серед власників земельної площі від 100 до 1 000 дес. нараховувалося 182 селян і 967 дворян, у Подільській – відповідно 102 і 1 116. Загалом же відносно усієї площі великих землеволодінь (понад 100 дес.) селянські землі займали порівняно незначні площі. У правобережних губерніях вони охоплювали 2,4 % усіх приватновласницьких земель [7, с. 57]. Отже, на відміну Півдня та Лівобережжя, на Правобережжі велике селянське землеволодіння не набуло помітного поширення.

Слід зазначити, що величина земельних площ, що належали поміщикам не відображає їх участі у сільськогосподарському виробництві, оскільки не всі вони використовувалися як рілля, а головне – багато власників здавали свою землю в оренду. Наприкінці XIX ст. у 147 з 428 маєтків Правобережжя господарство велося самими поміщиками (32,3 %), а у 97 – змішано, тобто велося власне господарство зі здачею оренду частини земель [6, с. 73].

Таким чином, на Правобережжі поміщики в основному самостійно вели господарство і лише частину землі здавали в оренду [14, с. 332]. Так, у Подільській губернії поміщики самі заорювали дві третини належної їм землі, а одну третину здавали в оренду. При цьому тут поширена була довгострокова оренда, коли підприємцям здавалися цілі маєтки. Разом з цим, частка землі, що здавалася в оренду селянам, була незначною [15, с. 38]. Отже, Правобережна Україна була регіоном, де співіснування великих земельних латифундій та гострого селянського малоземелля визначало характер трудових відносин на селі.

Поміщицькі господарства України були в основному добре забезпечені сільськогосподарським реманентом та робочою худобою [1, с. 170]. По Правобережжю кількість безінвентарних маєтків становила 40 % [6, с. 74]. Проте рівень механізації залишався ще на досить низькому рівні – лише 36 % посівних площ регіону оброблялося з допомогою сільськогосподарських машин [6, с. 74]. Власне ведення господарства, відносна забезпеченість робочим інвентарем та переважання ручної праці визначали потребу поміщицьких господарств у робочих руках.

При ручному обробітку найбільш трудомісткою була культура цукрових буряків. Лише сам догляд десятини посівів цієї культури вимагав до 70-75 робочих днів [16, с. 168-169]. До того ж, власники посівів цукрового буряку двічі на рік на короткий термін потребували значної кількості робітників – у травні-червні для прополювання та проривки і у вересні для копання. Прополювання та підгортання десятини вимагали 10-15 робочих днів, проривка – 20-30, повірка – 12 робочих днів, для збирання цукрового буряку було потрібно 40-60 осіб [17, с. 30, 33]. Загалом, десятина цукрової плантації, починаючи з удобрення й закінчуючи перевезенням буряків, потребувала до 200 одноденних робітників [10, с. 30].

На 1912 р. посіви цукрових буряків становили по Україні 451 тис. дес., причому до 50 % цього числа припадало на Київську та Подільську губернії [7, с. 12]. Заводські посіви цукрового буряку складали лише третину їх загальної площі. Основними поставальниками сировини для цукрової промисловості були приватновласницькі посіви, 75 % яких були пов'язані з цукровими заводами [13, с. 48].

Значною трудомісткістю відзначалися також й інші технічні культури. Наприклад, одна десятина тютюну вимагала не менше 2 робітників на строк від 4 до 8 місяців залежно від сорту. Вирощування деяких сортів тютюну вимагало навіть трьох строкових робітників на десятина та, крім цього, додатково праці поденників [18, с. 299]. Проте технічні культури займали незначний відсоток посівних площ. 1900 р. у правобережних губерніях площа посівів махорки і тютюну складала близько 700 дес. У той самий час на Лівобережжі вони складала понад 18 тис. дес., а на Півдні – 2 830 дес. Переважна більшість посівних площ українських губерній – понад 90 % – засівалась злаковими культурами. 1898-1902 рр. з понад 18 млн дес., зайнятих під злаковими культурами, на Правобережжя припадало лише майже 4,8 млн дес. або 26 % [8, с. 208].

При вирощуванні злаків оранка 300 дес. під яровий хліб з 16 плугами тривала 38 днів. Для цього необхідно було 16 орачів і стільки ж погоничів, тобто загалом 1 216 роботоднів. Оранка під озимину передбачала таку ж кількість праці. Ралення 300 дес. озимини потребувало 46 робочих, які працювали 13 днів. Те ж – для ралення ярвини. Сівба озимого хліба на 300 дес., із них – 250 дес. пшениці і 50 дес. проса, потребувала 75 сіячів, стільки ж робочих було потрібно і для ярової сівби. Боронування посівів передбачало виконання праці 10 робітниками на 10 днів. Прополування десятини – 3 півробітники, тобто на 300 дес. 900 півробітників. При збиранні врожаю (при врожайності 12 кіп на десятина) десятина посіву потребувала 2 косарі й 4 в'язальниці. При складанні в скирти було потрібно по 8 робітників на кожну скирту [10, с. 30-31]. У середньому ж 1 дес. хлібних посівів потребувала 40-45 робочих днів [16, с. 168-169].

Приблизно таку ж кількість робочих днів на 1 дес., як і при вирощуванні хліба, вимагало й культивування картоплі [19, с. 33]. Ця культура займала близько 3 % посівних площ українських губерній. Основним районом її вирощування була Чернігівська губернія та Правобережжя, де особливо виділялася Волинська губернія зі близько 140 тис. дес. посівів картоплі проти понад 120 тис. дес. у Київській та Подільській [20, с. 136-137].

Таким чином, у кінці XIX – на початку XX ст. рільництво Правобережжя мало яскраво виражену спеціалізацію – вирощування збіжжя та цукрових буряків. Особливістю регіону була спеціалізація на вирощуванні останньої культури. Це значною мірою вплинуло на розвиток великих поміщицьких господарств, тісно пов'язаних з цукровими заводами, та збереження селянського малоземелля.

Наведені дані щодо трудомісткості сільськогосподарських культур яскраво свідчать про постійно існуючу значну потребу поміщицьких господарств у робочій силі. Сільськогосподарські машини значно скорочували потребу у робітниках та прискорювали збирання врожаю. Проте й для їх роботи був потрібен обслуговуючий персонал. Так, біля парової молотарки, яка обмолочувала за день більше 230 кіп, було зайнято 35-40 робітників. Машину обслуговували машиніст, мастильники, два кочегари, два водовози, чотири змінних настільники. Крім того, чотири робітники розв'язували снопи, два подавали їх, три збирали зерно і зсипали у мішки, п'ять осіб відгрібали полову, четверо складали її в купи, 12-14 робітниць перетрушували солому, 6-12 напівробітників відгрібали її волоками [6, с. 75].

Господарство, поєднуючи вирощування різних сільськогосподарських культур, пред'являло постійний попит на робітників протягом 8-9 місяців. При цьому слід врахувати, що поміщики вели своє господарство при мінімальних затратах живої праці на одиницю виробленої продукції. Звідси, чим більшою була площа маєтку, тим більшою була продуктивність праці робітників, а відповідно потреба робочих днів на одиницю площі – меншою. Це було зумовлене падінням цін на збіжжя на світовому ринку, тому землевласникам-підприємцям було невигідно вести інтенсивне господарство [7, с. 14].

У кінці XIX – на початку XX ст. поміщицькі господарства України вели господарство двома способами – за допомогою найманих робітників та із застосуванням відробіткової системи. Використання відробіткової системи ведення господарства передбачало зобов'язання селян відпрацювати певну кількість днів чи виконати певні роботи у господарстві поміщика у рахунок плати за орендовану землю, випас худоби, кредит тощо. На відміну від інших регіонів України, де у більшій чи меншій мірі були поширені відробітки, на Правобережжі переважав вільний найм робочої сили [1, с. 170-175]. Проте відробіткова система господарювання теж мала місце.

Головними причинами поширення відробітків була недостатня забезпеченість поміщицьких господарств робочим інвентарем та тяглом, а також прагнення з боку землевласників використати малоземелля селян для забезпечення свого господарства дешевими робочими руками. При характеристиці співвідношення вільного найму та відробітків слід мати на увазі, що на Правобережжі була поширена натуральна форма оплати праці, особливо у Волинській та Київській губерніях [1, Картограма II]. Натуральна форма оплати праці сільськогосподарських робітників найчастіше застосовувалася при збиранні врожаю і виражалася у його частці, оскільки лише за таких умов роботодавець отримував продукт, яким міг розплатитися з наймитом (найчастіше збіжжя).

Нерідко застосовувалася і змішана форма розрахунків. Так, на цукрових плантаціях, де домінувала грошова оплата, під час копання та вивозки буряку робітникам, крім належної заробітної плати, нада-

валося право годувати під час роботи свою худобу гичкою і забирати частину її додому [21, арк. 4зв.]. Також селяни отримували частину платні жомом, що було особливо характерним за відсутності корму для худоби у неврожайні роки [21, арк. 4].

Загалом, по Правобережжю переважав вільний найм місцевих робітників з грошовою формою оплати праці [1, с. 171]. Тому переважну більшість поміщицьких господарств Правобережжя можна охарактеризувати як підприємства, що функціонували на ринкових засадах і були основними товарними

виробниками регіону. Отже, у кінці XIX – на початку XX ст. Правобережна Україна мала яскраво виражену спеціалізацію у вирощуванні цукрового буряку та зернових. На відміну від інших регіонів України, у правобережних губерніях дворяни змогли з незначними втратами зберегти своє землеволодіння та перетворити свої господарства на товарні виробництва. Ознаками цього є власне ведення господарства, переважно засноване на використанні праці вільно найманих робітників з грошовою формою оплати праці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Осадчий Т. И. Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае: (на Украине, Подолии и Вольни) / Т. И. Осадчий. – К., 1899.
2. Анненский Н. Ф. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах / Н. Ф. Анненский // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. / Под ред. А. И. Чупрова и А. С. Постникова. – Т. 1. – СПб., 1897. – С. 157-245.
3. Суханов Н. К. К вопросу об эволюции сельского хозяйства: Социальные отношения в крестьянском хозяйстве России / Н. К. Суханов. – М., 1909.
4. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России: (Конец XIX – начало XX века) / А. М. Анфимов. – М. : Наука, 1969.
5. Мамалыга А. И. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период 1861-1900 гг. : Автореф. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск : Днепропетровский ордена Трудового Красного Знамени государственный университет имени 300-летия воссоединения Украины с Россией, 1978.
6. Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60-90-ті роки XIX ст.) / Л. Г. Мельник // Український історичний журнал. – 1974. – № 10. – С. 73–79.
7. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 1973.
8. Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні / В. П. Теплицький. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959.
9. Горенко Л. М. До аграрної історії України : деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України / Л. М. Горенко, Ю. П. Присяжнюк. – Черкаси : Сіяч, 1996.
10. Пашук В. Заробітчани Правобережної України (друга половина XIX ст.) / В. Пашук. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001.
11. Темірова Н. Р. Помішки України в 1861-1917 рр. : соціально-економічна еволюція / Н. Р. Темірова. – Донецьк : ДонДУ, 2003.
12. Збірник статистичних відомостей по народному господарству України / Під кер. І. Ю. Кривченка. – К., 1919.
13. Рубач М. А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. / М. А. Рубач // Особенности аграрного строя России в период империализма. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – С. 45–63.
14. Иванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине к концу XIX в. / Л. М. Иванов // Вопросы истории сельского хозяйства и революционного движения в России. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 312–337.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 442, оп. 637, спр. 545.
16. Филипченко М. Е. Мошгородищенское имение Екатерины Андреевны Балашёвой, Киевской губернии, Черкасского уезда, при местечках Мошны и Городище : Описание имения, организация и ведение хозяйства / М. Е. Филипченко. – К., 1896.
17. Справочная книга русского сельского хозяина / Под общ. ред. В. Г. Котельникова. – СПб., 1906.
18. Ленин В. И. Полн. собр. соч. / В. И. Ленин. – М. : Госполитиздат, 1958.
19. Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. – Вып. IV. – К., 1915.
20. Сельское хозяйство Украины. – Х., 1923.
21. ЦДІАУК, ф. 442, оп. 709, спр. 192.

Рецензенти: Бушин М. І., д.і.н., професор, завідувач кафедри Черкаського державного технологічного університету;
Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© Ярославська Л. П., 2010

Стаття надійшла до редакції 31.08.2010 р.